

ไขความอรรถกถาธรรมบท

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สำเนียง เลื่อมใส*

“ธรรมบท” พุทธพจน์ประเภทร้อยกรอง

คำว่า “ธรรมบท” หรือ “ธมฺมปท” เกิดจากการสมาสคำสองคำเข้าด้วยกัน คือ “ธมฺม” กับ “ปท” โดยที่ “ธมฺม” หมายถึง หลักธรรม ธรรมชาติ ความดี ความถูกต้อง และ แบบแผน เป็นต้น ส่วน “ปท” หมายถึง ทาง หนทาง ทางเดิน หรืออุบายวิธี เป็นต้น เมื่อรวมเข้าด้วยกันจึงหมายถึง “บทแห่งธรรม, บทธรรม, ข้อธรรม” หรือ “ทางแห่งความดี”¹

ธรรมบทเป็นพุทธพจน์และเป็นบทเทศนาประเภทร้อยกรอง คือ มีลักษณะเป็นคาถาหรือคำประพันธ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่บุคคลทั้งหลายต่างชั้นต่างวรรณะกัน นับตั้งแต่บรรพชิต คฤหัสถ์ กษัตริย์ นักปราชญ์ ชาวบ้านร้านตลาด ไปจนถึงเด็กตัวเล็ก ๆ ก็มี ด้วยเหตุนี้เนื้อหาข้อธรรมในธรรมบทจึงมีทั้งระดับสูงและระดับต่ำคละกันไป

ตามประวัติ พระธรรมสังคากาจารย์ได้รวบรวมคาถาธรรมบทจำนวน 423 คาถาไว้เป็นหัวข้อธรรมหมวดหนึ่งในจำนวน 15 หมวดของคัมภีร์ขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก² ธรรมบทนับเป็นหมวดที่ 2 เรียงตามลำดับได้ดังนี้

1. ขุททกปาฐะ	2. ธรรมบท	3. อุทาน	4. อิติวุตตกะ
5. สุตตนิบาต	6. วิมานวัตถุ	7. เปตวัตถุ	8. เถรคาถา
9. เถรีคาถา	10. ชาดก	11. นิตเทส	12. ปฏิสัมภิทามรรค
13. อปทาน	14. พุทธวงศ์	15. จริยาปิฎก	

ธรรมบทจำนวน 423 คาถา ท่านแบ่งออกเป็น 26 วรรค แต่ละวรรคมีจำนวนคาถาไม่เท่ากัน คือ วรรคที่มีน้อยที่สุดมี 10 คาถาและวรรคที่มีมากที่สุดมี 41 คาถา การจัดแบ่งวรรค

* ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี / ผู้อำนวยการศูนย์สันสกฤตศึกษา ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹ พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 108.

² มหามกุฏราชวิทยาลัย, *สยามรัฐสส เตปิฎกั พุทธศักราช 2525, เล่มที่ 25*. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2523), หน้า 15-72.

สังเกตได้ว่าแบ่งตามเนื้อหาธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสสอนและมีวิธีตั้งชื่อวรรคแตกต่างกันไป เป็น 3 ลักษณะ³ คือ

1. ตั้งชื่อวรรคตามสาระทางธรรมที่กล่าวในวรรคนั้น ๆ เช่น หมวดที่กล่าววิเคราะห์เรื่องจิต เรียกว่า จิตตวรรค หมวดที่กล่าวถึงเรื่องคนที่เป็นบัณฑิต เรียกว่า ปัณจิตตวรรค เป็นต้น
2. ตั้งชื่อวรรคตามลักษณะวิธีการเปรียบเทียบ เช่น หมวดที่กล่าวเปรียบเทียบการประพฤติปฏิบัติธรรมกับดอกไม้ เรียกว่า ปุพพวรรค หมวดที่กล่าวเปรียบเทียบกับช้าง เรียกว่า นาควรรค เป็นต้น
3. ตั้งชื่อวรรคตามลักษณะวิธีการจัดรวมบทคาถา เช่น หมวดที่กล่าวถึงสิ่งตรงกันข้ามกันเป็นคู่ ๆ เช่น บุญกับบาป เเวกกับการไม่จงเเวร จัดไว้ในหมวดเดียวกัน เรียกว่า ยมกวรรค เป็นต้น

สำหรับระยะเวลาและอายุของธรรมบทนั้นยังไม่มีผู้ใดกล้ายืนยันได้ชัดเจน แต่โดยมากก็เชื่อกันว่าเกิดขึ้นเมื่อคราวที่พระอรหันต์จำนวน 500 รูปร่วมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งแรก (ปฐมสังคีติ) ภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าได้เสด็จปรินิพพานแล้ว 3 เดือน ซึ่งการสังคายนาครั้งนั้นพระสงฆ์ได้ใช้วิธีซักถามและตอบคำถามตามลำดับปิฎก คือ พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม แล้วร้อยเรียงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดเป็นหมวดเป็นหมู่และช่วยกันท่องจำด้วยปากเปล่าหรือที่เรียกว่า “มุขปาฐะ” ต่อมาภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในประเทศลังกาแล้ว จึงได้มีการจดจารึกคำสอนทั้งหมดเป็นลายลักษณ์อักษรลงในใบลาน เมื่อประมาณ 88-76 ปีก่อนคริสต์กาล⁴ (ประมาณ พ.ศ. 455 - 467) ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าวิภูฏคามนือกษัตริย์แห่งลังกานั้นเอง

ความเป็นมาของ “อรรถกถาธรรมบท”

อรรถกถาธรรมบท หรือ “ธัมมปัทฏฐกถา” เป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหรือตีความคำหรือข้อความของคาถาธรรมบท โดยมีการเขียนนิทานประกอบพุทธพจน์ขึ้นเพื่อแสดงมูลเหตุของการตรัสพุทธพจน์นั้น ๆ ว่าทรงแสดงธรรมข้อนั้นแก่ผู้ใด ในโอกาสใด และมีนิทานหรือเรื่องเล่าประกอบอย่างไรบ้าง โดยในตอนท้ายของนิทานบางเรื่องจะกล่าวถึง

³ สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา* (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), หน้า 78.

⁴ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, *การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา* (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2534), หน้า 9.

การกลับชาติของตัวละครคล้ายกับที่ปรากฏในนิทานชาดกทั่วไป แต่สิ่งที่ปรากฏในอรรถกถา
 ธรรมบทเสมอก็คือการกล่าวอธิบายหัวข้อธรรม พร้อมกับสรุปไว้ในตอนท้ายว่าผู้ที่ได้ฟัง
 ธรรมนั้น ๆ ได้บรรลุผลอย่างไรด้วย

อรรถกถาธรรมบทนี้คนส่วนใหญ่เชื่อกันว่าผู้แต่งคือพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็น
 พระอรรถกถาจารย์ที่มีชื่อเสียงชาวอินเดีย แต่งไว้เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 10 ตามประวัติ
 กล่าวว่า พระพุทธโฆษาจารย์ เกิดที่ตำบลพุกทศยา ประเทศอินเดีย ชื่อเดิมไม่ปรากฏ แต่แรก
 นับถือศาสนาพราหมณ์ เรียนรู้เจนจบศิลปศาสตร์ทั้งหมด มีความชำนาญในไตรเพท ชอบ
 การโศวาทและได้รับชัยชนะมาตลอดทั่วชมพูทวีป ภายหลังได้โศวาทะกับพระเวตถะ
 แต่ไม่สามารถตอบคำถามของพระเวตถะได้ จึงยอมตนเป็นลูกศิษย์และขอบวชใน
 พระพุทธศาสนา เมื่อบวชแล้วท่านมีนามภาษาบาลีว่า “พุทธโฆสะ” ซึ่งมีความหมายว่า “มี
 เสียงคล้ายพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า” เมื่อท่านศึกษาคำสอนในพระพุทธศาสนาจาก
 พระอุปัชฌาย์แล้วได้ลงมือแต่ง “คัมภีร์ญาโณทัย” เป็นเล่มแรกและได้แต่ง “คัมภีร์อัญญาสาลินี”
 เป็นอรรถกถาอธิบายคัมภีร์ธัมมสังคณีอีกเล่มหนึ่งที่อินเดีย ต่อมาเมื่อท่านจะเริ่มแต่ง
 อรรถกถาปริตตสูตร ท่านไม่มีตำราสำหรับค้นคว้าในประเทศอินเดีย พระเวตถะซึ่งเป็น
 อุปัชฌาย์ของท่านจึงแนะนำว่า “ในชมพูทวีปนี้มีพระไตรปิฎกเพียงอย่างเดียวที่เก็บรักษาไว้
 ส่วนอรรถกถาไม่มีเลย ทั้งคำแปลอันสมบูรณ์ของนิกายต่าง ๆ ก็ไม่มี แต่สิงหลอรรถกถามีอยู่
 ท่านจงไปที่นั่น จงเรียนและแปลอรรถกถาเหล่านั้นกลับมาเป็นภาษามาคธี เพื่อประโยชน์
 แก่ชนเป็นอันมาก”⁵ ดังนั้น พระพุทธโฆษาจารย์จึงได้เดินทางไปยังเกาะลังกา เพื่อ
 วัตถุประสงค์ดังกล่าว

วิลเฮล์ม ไกเกอร์ (Wilhelm Geiger)⁷ นักปราชญ์ชาวตะวันตกผู้หนึ่งกล่าวไว้ใน
 หนังสือ Pali Literature and Language ว่าการที่ประเทศลังกาหรือเกาะลังกามีคัมภีร์อรรถกถา
 และหนังสือที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนามากมายในครั้งนั้น สืบเนื่องมาจากการส่งสมณทูต
 ไปเผยแผ่ศาสนาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชนั่นเอง กล่าวคือ ในคราวสังคายนาครั้งที่ 3

⁵ F. Max Muller, *The Dhammapada : A Collection of Verses* (Delhi : Motilal Banarsidass, 1973), Introduction, p. xxii.

⁶ G.P. Malalasekara, *The Pali Literature of Ceylon* (Colombo : M.D. Gunasena & Co. Ltd., 1958), p. 81.

⁷ Wilhelm Geiger, *Pali Literature and Language* (Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1968), p. 25.

เมื่อพระ โมคคัลลีบุตรติสสเถระและคณะสงฆ์ได้ร่วมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระมหินทเถระซึ่งเป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชได้เป็นสมณทูตนำเอาพระไตรปิฎกและอรรถกถาไปยังประเทศลังกาเพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนาจนชาวลังกาเลื่อมใสและออกบวชเป็นจำนวนมาก ต่อมาพระสงฆ์ชาวลังกาจึงได้แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นภาษาสิงหล รวมทั้งพระเถระชาวลังกาผู้แตกฉานในพระไตรปิฎกก็ได้แต่งอรรถกถาเป็นภาษาสิงหลอีกเป็นจำนวนมาก จึงนับว่าเป็นยุคที่พระพุทธศาสนาและวรรณคดีบาติรุ่งเรืองมากในประเทศลังกา

กล่าวกันว่าเวลาที่พระพุทธโฆษาจารย์เดินทางไปเกาะลังกานั้น ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหายานมะ ประมาณ ค.ศ. 410-432 (หรือ พ.ศ. 953-975) เมื่อท่านเดินทางไปถึงมหาวิหารเมืองอนูราชปุระก็ได้แจ้งความประสงค์ของตนให้พระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารทราบ ท่านเหล่านั้นจึงได้มอบคณาภาษาบาลีสองคณาเพื่อให้พระพุทธโฆษาจารย์แต่งอธิบายเพื่อเป็นการทดสอบภูมิปัญญา ท่านจึงได้แต่งหัวข้อย่อพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ปกรณ์วิเสสเล่มหนึ่งชื่อ “วิสุทธีมรรค” จนเป็นที่พอใจของพระภิกษุเหล่านั้น ครั้นแล้วท่านจึงได้โอกาสใช้หอสมุดของมหาวิหารเป็นที่ศึกษา ท่านได้แต่งและแปลอรรถกถาเหล่านั้นเป็นภาษามคธทั้งหมดแล้วจึงเดินทางกลับชมพูทวีปหรือประเทศอินเดีย

อรรถกถาธรรมบทมีนิทานประกอบพุทธพจน์ทั้งสิ้นรวม 302 เรื่อง ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสปรารภถึงบุคคลต่าง ๆ ขณะประทับอยู่ที่วัดพระเชตุวัน เมืองสาวัตถี แคว้นโกศล เฉพาะเรื่องที่บ่งว่าตรัสที่วัดพระเชตุวันแห่งเดียวนั้นมีถึง 187 เรื่องที่เดิวนอกนั้นก็เป็นเรื่องที่ตรัสในสถานที่อื่น ๆ เช่น วัดเวฬุวัน เมืองราชคฤห์ ภูฏาการศาลา เมืองเวสาลี โขลิตาราม เมืองโกสัมพี เป็นต้น ในจำนวน 302 เรื่องมีนิทานที่มีชื่อซ้ำกันอยู่ไม่น้อย เช่น เรื่องพระสารีบุตรเถระ มีชื่อซ้ำกันถึง 6 ครั้ง เรื่องปัญหาของพระอนนทมีปรากฏ 4 ครั้ง เรื่องนางปฎาจาราปรากฏ 2 ครั้ง เป็นต้น นิทานทั้งหมดนั้นจัดเข้าในวรรคต่าง ๆ จำนวน 26 วรรค ดังนี้

	วรรค	หมวดธรรม	จำนวน คาถา	จำนวน นิทาน
1.	ยมกวรรค	ว่าด้วยธรรมเป็นคู่กันคือดีกับชั่ว	20	14
2.	อัปปมาทวรรค	ว่าด้วยความไม่ประมาท	12	9
3.	จิตตวรรค	ว่าด้วยการฝึกจิต	11	9
4.	ปุပ္ผวรรค	ว่าด้วยคนฉลาดกับดอกไม้	16	12
5.	พาสวรรค	ว่าด้วยคนพาลสันดานหยาบ	16	15
6.	ปิ่นทิตตวรรค	ว่าด้วยบัณฑิตเป็นคนที่ควรคบ	14	11
7.	อรหันตวรรค	ว่าด้วยเรื่องพระอรหันต์	10	10
8.	สหัสสวรรค	ว่าด้วยหนึ่งในจำนวนพัน	16	14
9.	ปาปวรรค	ว่าด้วยคนกับความชั่ว	13	12
10.	ทัณทวรรค	ว่าด้วยผลสะท้อนของอาชญา	17	11
11.	ชราวรรค	ว่าด้วยสิ่งที่คร่ำคร่าทรุดโทรม	11	9
12.	อิตตวรรค	ว่าด้วยเรื่องตัวเรา ปัญหาตัวเรา	10	10
13.	โลกวรรค	ว่าด้วยธรรมปฏิบัติเกี่ยวกับโลก	12	11
14.	พุทธวรรค	ว่าด้วยการเป็นพระพุทธเจ้า	18	9
15.	สุขวรรค	ว่าด้วยความสุขที่แท้จริง	12	8
16.	ปิยวรรค	ว่าด้วยความรักทำให้เกิดทุกข์	12	9
17.	โกธวรรค	ว่าด้วยความโกรธทำให้เสียหาย	14	8
18.	มลวรรค	ว่าด้วยมลทินทางใจ	21	12
19.	ขันมัญญวรรค	ว่าด้วยความเที่ยงธรรม	17	10
20.	มัคควรรค	ว่าด้วยแนวทางปฏิบัติ	17	10
21.	ปกิณณกวรรค	ว่าด้วยหมวดเบ็ดเตล็ด	16	9
22.	นिरยวรรค	ว่าด้วยคนทำกรรมชั่วตกนรก	14	9
23.	นาควรรค	ว่าด้วยการอดทนคู่ช้างตัวประเสริฐ	14	8
24.	คัณหาวรรค	ว่าด้วยเครื่องผูกคือคันทหา	26	12
25.	ภิกขุวรรค	ว่าด้วยทางดำเนินของภิกษุ	23	12
26.	พราหมณวรรค	ว่าด้วยผู้มีคุณธรรมเป็นพราหมณ์	41	39
		รวม	423	302

นิทานทุกเรื่องในอรรถกถาธรรมบท เมื่อพิจารณาโดยภาพรวมแล้วอาจประกอบด้วย ส่วนต่าง ๆ ดังนี้

1. อารัมภกถา ได้แก่ ข้อความตอนต้นของนิทานทุกเรื่องว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องนั้น ขณะประทับอยู่ที่ใด ทรงปรารภใครจึงตรัสคาถาบทนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น “โย จ วสุสสดี ชีเวติ อิมิ คาลัง เขตเวเน วิหรนุโต สตถา ปฎาจาราเถรี อารพุก กเถสิติ” แปลว่า “พระศาสดาเมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน ทรงปรารภพระปฎาจาราเถรี ตรัสพระคาถานี้ว่า โย จ วสุสสดี ชีเว เป็นต้น”

2. วัตถุกถา ได้แก่การเล่าเรื่องราวของบุคคลต่าง ๆ ก่อนที่จะนำไปสู่การตรัสคาถาธรรมบท โดยวัตถุกถาในอรรถกถาธรรมบทอาจแบ่งย่อยได้อีกเป็น 2 ส่วน คือ

2.1 ปัจจุบันวัตถุ กล่าวถึงเรื่องที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะนั้น บางครั้งเป็นเรื่องที่พวกภิกษุสนทนากันในโรงธรรมกล่าวถึงบุคคลและกรรมของเขา เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงเสด็จมาแสดงพระธรรมเทศนา

2.2 อดีตวัตถุ กล่าวถึงเรื่องในอดีต โดยมากเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงบุญกรรมของบุคคลในชาติก่อน ๆ ให้ภิกษุทั้งหลายฟัง

3. คาถา ได้แก่ คาถาพุทธพจน์ที่เรียกว่า “ธรรมบท” ซึ่งนิทานทุกเรื่องจะต้องปรากฏเสมอ นอกจากนี้ในบางเรื่องผู้แต่งอรรถกถาก็ได้ยกคาถานอกธรรมบทมาประกอบเรื่องก็มี และบางครั้งก็แต่งเรื่องดังกล่าวสรุปเป็นคาถาแทรกไว้ในเรื่องก็มี ซึ่งคาถาในลักษณะหลังนี้จะไม่จัดเป็นพุทธพจน์เพราะเป็นคำพูดของพระอรรถกถาจารย์เอง

4. เวยยาकरणะ ได้แก่ ข้อความที่กล่าวอธิบายคำและความหมายของคาถาธรรมบทให้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เป็นการอธิบายคาถาในลักษณะคำต่อคำ และให้คำจำกัดความคำต่าง ๆ ไว้อย่างรัดกุม

5. สโมธาน ได้แก่ส่วนสรุปจบของเรื่องแต่ละเรื่อง บางเรื่องถ้ามีการเล่าถึงบุญกรรมก็มักจะสรุปว่าใครเป็นใครในอดีตและเกิดมาเป็นใครในปัจจุบันคล้ายกับในชาดก แต่สิ่งที่มีปรากฏในตอนท้ายของทุกเรื่องก็คือข้อความที่แสดงว่าเมื่อจบพระธรรมเทศนาเรื่องนั้นแล้ว ผู้ฟังได้บรรลุธรรมขั้นใด เป็นต้น

อรรถกถาธรรมบทนั้น ในปัจจุบันคณะสงฆ์ไทยได้นำมาใช้เป็นหลักสูตรการเรียนการสอนภาษาบาลีสำหรับพระภิกษุสามเณรตั้งแต่ชั้นประโยค ป.ธ.1-2 ถึง ป.ธ.6 โดยแบ่งอรรถกถาธรรมบทออกเป็น 8 ภาค กำหนดให้ชั้น ป.ธ.1-2 เรียนแปลบาลีเป็นไทยจากอรรถกถาธรรมบท (ธัมมปทัฏฐกถา) ภาคที่ 1-4 ให้ชั้น ป.ธ.3 เรียนแปลบาลีเป็นไทย

จากอรรถกถาธรรมบทภาคที่ 5-8 ให้ชั้น ป.ธ. 4 เรียนแปลไทยเป็นบาลีจากอรรถกถาธรรมบทภาคที่ 1 ให้ชั้น ป.ธ. 5 เรียนแปลไทยเป็นบาลีจากอรรถกถาธรรมบทภาคที่ 2-4 และให้ชั้น ป.ธ. 6 เรียนแปลไทยเป็นบาลีจากอรรถกถาธรรมบทภาคที่ 5-8

ในประเทศไทยได้มีการแปลอรรถกถาธรรมบทเป็นภาษาไทยและจัดพิมพ์มาแล้วหลายครั้งด้วยกัน แต่ฉบับที่แพร่หลายคือ “พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-8” ของคณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ที่จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อเป็นคู่มือการศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ไทย โดยจัดพิมพ์มาตั้งแต่ พ.ศ. 2480 และได้จัดพิมพ์ต่อมาอีกมากกว่า 10 ครั้ง แต่จำนวนการแปลค่อนข้างเข้าใจยาก เพราะผู้แปลประสงค์จะแปลรักษารูปศัพท์เดิมเอาไว้มาก จึงทำให้ผู้ที่ไม่คุ้นเคยกับภาษาบาลีอ่านแล้วรำคาญใจพอสมควร

ตัวอย่างนิทานในอรรถกถาธรรมบท

ผู้ที่ประสงค์จะศึกษาประวัติและเรื่องราวของบุคคลในพระพุทธศาสนาเมื่อครั้งพุทธกาลรวมทั้งหลักธรรมที่สำคัญต่าง ๆ อาจเลือกศึกษาได้จากอรรถกถาธรรมบท ในที่นี้ผู้เขียนใคร่นำเสนอเรื่องราวที่น่าสนใจพอเป็นตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1 : ทำกรรมชั่วกรรมจะติดตามตัวเหมือนล้อเกวียนหมุนตามรอยเท้าโค

เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในขมกวรรค อรรถกถาธรรมบทภาคที่ 1 พระพุทธเจ้าตรัสว่าทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ที่ใจ ถ้าคิดไม่ดี การพูดหรือการกระทำก็ย่อมไม่ดีไปด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ความทุกข์ก็จะติดตามตัวไป เหมือนดั่งล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคที่กำลังลากเกวียน ฉะนั้น โดยเรื่องนี้พระพุทธเจ้าทรงปรารภประวัติพระจกขุपालเถระจึงได้ตรัสคาถาว่า

มโนปุพฺพํกมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
 มนสา เจ ปทุญฺเฐน ภาสตี วา กโรติ วา
 ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปทํ ฯ

“(สภาวะ) ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว ก็จะพูด หรือทำ (ไปตามนั้น) เมื่อเป็นดังนี้ ความทุกข์ก็ย่อมไปตามเขา เหมือนล้อเกวียนหมุนไปตามรอยเท้าโคที่กำลังลากแอกไป ฉะนั้น”

เรื่องพระจักษุपालเถระ

ในเมืองสาวัตถี มีเศรษฐีคนหนึ่งชื่อมหาสุวรรณ มีทรัพย์มาก แต่ไม่มีบุตร จึงได้ไปทำพิธีขอบุตรกับเทวดาที่ต้นไม้ใหญ่โดยปฏิบัติดูแลต้นไม้อย่างดี ต่อมาท่านได้บุตร 2 คน คนแรกชื่อ “มหาปาละ” และคนที่สองชื่อ “จุลลปาละ” ตามลำดับ ครั้นบุตรทั้งสองเติบโตเป็นหนุ่มและบิดามารดาตายจากไป ญาติ ๆ จึงได้มอบสมบัติทั้งหมดให้เศรษฐีบุตรทั้งสองไว้ครอบครอง

ในสมัยนั้นพระศาสดาทรงประทับประกาศพระศาสนาอยู่ที่วัดพระเชตะวันมหาวิหาร⁸ ชาวเมืองสาวัตถีซึ่งมีจำนวนถึง 7 โกฏิเมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าแล้วได้เป็นอริยสาวกมีถึง 5 โกฏิ กล่าวกันว่าสมัยนั้นหน้าที่ของอริยสาวกมีอยู่ 2 อย่าง คือ ตอนเช้าถวายทาน พอตอนเย็นก็ไปฟังธรรมเทศนาเป็นประจำ

วันหนึ่ง กุฎุมพิมหาปาละเห็นหมู่ อริยสาวกพากันถือเครื่องสักการะบูชาไปฟังธรรมที่วัดพระเชตะวันก็สนใจ จึงได้ติดตามเขาไป พระศาสดาทรงเห็นอุปนิสัยของกุฎุมพิมหาปาละ จึงทรงแสดงอนุปุพพิทธาโปรด เมื่อจบพระธรรมเทศนาท่านเลื่อมใสมากจึงไปขอบวชกับพระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าก็ตรัสให้ไปลาญาติเสียก่อน เมื่อท่านไปลาน้องชายเพื่อออกบวช น้องชายก็ไม่ยินยอม แต่ท่านก็ตั้งใจออกบวชทั้ง ๆ ที่น้องชายร้องไห้ น้ำตาคลอ

เมื่อท่านบวชได้ 5 พรรษา ได้เรียนรู้วิปัสสนาธุระ⁹ จนบริบูรณ์ แล้วได้กราบลาพระพุทธเจ้าไปปฏิบัติธรรม ณ หมู่บ้านชายแดนแห่งหนึ่งพร้อมกับภิกษุอีก 60 รูป ชาวบ้านเห็นพระนักปฏิบัติก็เกิดความศรัทธาจึงช่วยกันจัดหาที่พักถวายรวมทั้งการอุปฐาก ในวันเข้าพรรษาพระมหาปาละได้สอบถามภิกษุทั้งหลายว่าจะถือวัตรปฏิบัติอย่างไร ภิกษุทุกรูปตอบเหมือนกันว่าจะพากันอยู่ด้วยอริยบาล 4 คือ ยืน เดิน นั่ง นอน แต่ท่านพระมหาปาละบอกว่าท่านจะถืออริยบาลเพียง 3 คือ ยืน เดิน นั่ง โดยจะไม่นอนเหยียดหลังเด็ดขาด เพราะต้องการปฏิบัติให้เคร่งครัดด้วยถือว่าตนแก่แล้ว

เมื่อเดือนดับแห่งพรรษากาลผ่านไป พระเถระไม่เคยหยั่งลงสู่นิทรालเลย โรคจึงเกิดขึ้นในดวงตาของท่าน มีคำพรรณนาไว้ว่าดวงตาทั้งสองข้างของท่านมีสายน้ำไหลออกเหมือนกับ

⁸ พระพุทธเจ้าทรงประทับจำพรรษาอยู่ที่เมืองสาวัตถีนานถึง 25 พรรษา โดยประทับที่วัดพระเชตะวันมหาวิหาร ซึ่งขนาดปริมณฑลเศรษฐีบริจาครัศมี 54 โกฏิสร้างถวาย เป็นเวลา 19 พรรษา และประทับที่วัดบุพพารามที่นางวิสาขา มหาอุบาสิกาบริจาครัศมี 27 โกฏิสร้างถวาย เป็นเวลา 6 พรรษา

⁹ ธุระในพระพุทธศาสนามี 2 คือ คันถธุระ (การเรียนพระธรรมวินัยเพื่อกล่าวสอนต่อไป) และ วิปัสสนาธุระ (การปฏิบัติกรรมฐานเพื่อมุ่งสู่การบรรลุธรรม)

น้ำที่ไหลออกจากหม้อทะลุ แต่ท่านก็ยังบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ตลอดทั้งคืน ไม่ยอมหลับนอน เมื่อถึงเวลาบิณฑบาตภิกษุทั้งหลายเห็นเข้าก็สอบถามอาการ ท่านบอกว่าคงเป็นเพราะลมทางตา ภิกษุจึงไปบอกหมอที่ปวารณาไว้ หมอได้จัดยารักษาตาโดยวิธีหยอดทางจมูกมาให้ ท่านนั่งหยอดยาแล้วก็เข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน ปกติชาวนิคนี่ใช้หยอดเพียงครั้งเดียว โรคก็หาย ถ้าปฏิบัติถูกวิธีคือนอนหยอดยา

ต่อมาเมื่อหมอได้พบพระเถระจึงสอบถามถึงอาการ ทราบว่าอาการยังไม่ดีขึ้น เมื่อสอบถามว่าพระเถระนั่งหรือนอนหยอด ท่านก็นิ่งเสีย หมอจึงไปสำรวจที่อยู่ของพระเถระ ก็เห็นมีแต่ที่จงกรมและที่นั่ง ไม่มีที่นอน จึงได้แน่ใจว่าท่านไม่ได้นอนหยอดยา หมอจึงอ้อนวอนซ้ำอีก แต่พระเถระก็นิ่งเงียบเพราะเห็นแก่การปฏิบัติสมณธรรม เมื่อละจากหมอแล้ว ท่านได้กล่าวกับตนเองว่า “จะเห็นแก่ดวงตาหรือจะเห็นแก่พระพุทธศาสนา” ในที่สุดจึงตัดสินใจว่า “ถึงแม้ดวงตาจะแตกเสียก็ตามเถิด ขอให้เราจงรักษาพระพุทธศาสนาไว้ อย่าเห็นแก่ดวงตาเลย”

เมื่อพระเถระไม่ยอมทำการรักษาตามที่หมอแนะนำ หมอจึงบอกเลิกการรักษาเพราะกลัวเสียชื่อเสียง พอวันเวลาผ่านไปท่านก็ยังคงปฏิบัติธรรมไปเหมือนเดิม ในที่สุดทั้งดวงตาทั้งกิเลสของท่านก็แตกดับไปพร้อม ๆ กัน ท่านได้เป็นพระอรหันต์ฝ่ายสุกขวิปัสสยะ¹⁰ พวกภิกษุและชาวบ้านทราบว่าคุณตาของท่านบอดก็ปลอบใจและรับปากว่าจะช่วยทำวัตรปฏิบัติให้ ฝ่ายพระเถระก็ทำหน้าที่สอนภิกษุทั้ง 60 รูป จนก่อนถึงวันออกพรรษาภิกษุทั้งหมดก็ได้บรรลุอรหัตผลทุกรูป เมื่อออกพรรษาแล้วภิกษุทั้งหมดต้องการไปเฝ้าพระพุทธเจ้าจึงชวนพระเถระ ท่านเห็นว่าจะเป็นการลำบากในการเดินทางเพราะตัวท่านทุพพลภาพ จึงให้ภิกษุทั้งหลายพากันไปก่อน โดยสั่งว่าให้ไปบอกน้องชายของท่านว่าตาท่านบอดแล้วเพื่อที่เขาจะได้ส่งใครสักคนมารับท่าน

ฝ่ายน้องชายของพระเถระเมื่อทราบข่าวของพระพี่ชายก็ร้องไห้คิดถึงเกลือกอยู่ต่อหน้าภิกษุทั้งหลายพร้อมกับถามว่าควรจะทำอย่างไรดี ภิกษุทั้งหลายจึงแนะนำให้ส่งคนไปรับน้องชายจึงให้หลานชายบวชเป็นสามเณรแล้วส่งไปรับพระพี่ชาย เมื่อสามเณรไปถึงก็ได้นิมนต์หลวงลุงกลับ พระเถระให้สามเณรจับที่ปลายไม้เท้าเดินนำหน้าเพื่อไปอาลาอุบาสกอุบาสิกาแล้วจึงออกเดินทาง พอไปถึงระหว่างทางกลางดง สามเณรได้ยินเสียงขับร้องของหญิงสาวที่กำลังเก็บฝืนในป่า จึงปล่อยไม้เท้าของพระเถระบอกว่าจะไปทำธุระส่วนตัวครู่หนึ่ง พระเถระคิดอยู่ในใจว่าสามเณรคงจกถึงศีลวิบัติแน่ ๆ เพราะเมื่อครูได้ยินเสียงของ

¹⁰ หมายถึง เป็นพระอรหันต์ฝ่ายวิปัสสนาธุระ

หญิงแล้วสามเณรก็มัวไปทำชกช้อยู่ ครั้นสามเณรกลับมาพระเถระจึงสอบถาม สามเณรก็ไม่ตอบ พระเถระจึงขับไล่ให้หนีไป ร้อนถึงท้าวสักกะ (อาจเป็นคนเดินทางก็ได้) ต้องแปลงตัวลงมาช่วยนำทาง จนกระทั่งถึงวัดพระเชตุวัน เมื่อน้องชายทราบข่าวพระพี่ชายมาถึงแล้ว จึงได้ออกไปไหว้และทำการอุปัฏฐาก

ต่อมาวันหนึ่ง เมื่อภิกษุซึ่งมาจากต่างถิ่นพากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่วัดพระเชตุวัน ขณะเดินเยี่ยมพระอสีติมหาสาวกและที่วजारิกอยู่ในวิหาร กำลังจะไปถึงที่อยู่ของพระจักขุปาลเถระ ขณะนั้นเป็นเวลาค่ำเมฆตั้งเค้าเหมือนกับฝนจะตก ภิกษุทั้งหลายจึงชวนกันว่าจะมาชมใหม่ ในวันรุ่งขึ้น ฝนได้ตกในปฐมยามและหยุดในมัชฌิมยาม พระจักขุปาลเถระซึ่งเคยปรารภความเพียรเป็นอาจินก็ได้ลงสู่ที่จงกรมในปัจฉิมยาม ซึ่งเวลานั้นแมลงเม่าที่พื้นดินก็มีอยู่เป็นจำนวนมาก เมื่อพระเถระเดินจงกรมจึงได้เหยียบแมลงเม่าตายไปจำนวนไม่น้อย

ในตอนเช้า ที่ตรงนั้นยังไม่ทันกวาด พวกภิกษุเหล่านั้นก็พากันมาด้วยหวังจะเยี่ยมที่อยู่ของพระเถระ ครั้นมาเห็นสัตว์ตายอยู่ในที่จงกรมตรงนั้นจำนวนมากจึงพากันกล่าวตำหนิพระเถระว่า “เมื่อท่านดาตีก็มัวแต่นอนหลับ พอตาเสียก็มาเดินจงกรม จึงทำให้สัตว์จำนวนมากตายไปเช่นนี้” ครั้นแล้วจึงไปเฝ้ากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ว่า “เจตนาเป็นเหตุฆ่าสัตว์ให้ตายของพระชีนาสพยอมไม่มีหรอก” พวกภิกษุจึงทูลถามว่า “เมื่ออุปนิสัยแห่งพระอรหัตมีอยู่ เหตุไฉน ท่านจึงกลายเป็นคนมีดวงตามืดบอด” พระพุทธองค์จึงได้ตรัสถึงบุญกรรมที่พระจักขุปาลเถระเคยทำไว้

บุญกรรมของพระจักขุปาลเถระ

ในอดีตครั้งเมื่อพระเจ้าพาราณสีครองเมืองพาราณสี มีหมอกคนหนึ่งเที่ยวทำการรักษาโรคอยู่ในหมู่บ้านและนิคมต่าง ๆ วันหนึ่งได้พบกับหญิงตาพิการคนหนึ่งจึงถามถึงความเป็นไป ทราบว่าตาของนางมองไม่เห็น หมอจึงอาสาจะรักษาให้ นางได้พูดกับหมอว่า ถ้ารักษาตาของนางหายเป็นปกติกับลูกสาวจะยอมเป็นทาสของหมอ ต่อมาเมื่อหมอรักษาตาของนางหายปกติแล้ว นางกลับลวงหมอบอกว่าตาของนางปวดมากยิ่งขึ้นกว่าเดิม หมอรู้ว่านางโกหกเพราะไม่ต้องการจ่ายค่ารักษาจึงคิดว่าจะทำให้ตาของนางบอดเสีย ครั้นแล้วหมอก็ประกอบยานานหนึ่งไปมอบให้นางโดยบอกว่าเป็นยารักษาต่อเนื่อง เมื่อนางรับยาไปหยอดตาจึงทำให้ตาทั้งสองข้างดับวูบไปเหมือนกับเปลวไฟดับ หมอคนนั้นได้มาเกิดเป็นพระจักขุปาลเถระในชาตินี้

พระศาสดาตรัสว่ากรรมที่พระจกขุपालกระทำในครั้งนั้น ได้ติดตามเธอไปข้างหลัง เหมือนคั้งล้อหมุนไปตามรอยเท้าโค โกลากล้อเวียนไปหนึ่งวัน สองวัน ห้าวัน หรือเป็นเดือนก็ตาม ล้อก็ไม่มียันหมุนกลับ กรรมชั่วก็ติดตามไปไม่มีวันหวนกลับเช่นเดียวกัน จากนั้นจึงได้ตรัสพระคาถาว่า “มโน ปุพฺพกฺมา ธมฺมา” เป็นต้น

ในตอนท้ายของเรื่องมีบทสรุปว่า เมื่อจบพระธรรมเทศนา ภิกษุจำนวน 3 พันรูป ได้บรรลุพระอรหัตผล

ตัวอย่างที่ 2 : ความไม่ประมาทเป็นทางไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย
 เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในอัปมาทวรรค อรรถกถาธรรมบทภาคที่ 2 มีเนื้อหากล่าวถึงพระพุทธรูปองค์ขณะประทับอยู่ที่วัดโฆสิตาราม กรุงโกสัมพี ทรงปรารภเรื่องเกี่ยวกับมรณกรรมของพระนางสามาวดีและบริวารจำนวน 500 คน และมรณกรรมของพระนางมาคันทียาและบริวาร 500 คน ได้ตรัสพระธรรมเทศนาว่า

อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ

อปฺปมตฺตา น มียนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา ฯ

“ความไม่ประมาทเป็นทางไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย
 ผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย ส่วนผู้ที่ประมาทย่อมเป็นเหมือนคนที่ตายแล้ว”

เรื่องพระนางสามาวดี¹¹

ฉากแรก (ที่มาของมนต์เรียกช้าง)

กล่าวถึงพระราชชา 2 พระองค์ คือ พระเจ้าอัลลภักปะผู้ครองแคว้นอัลลภักปะและพระเจ้าเวฐฐทีปกะผู้ครองแคว้นเวฐฐทีปกะ ทั้งสองพระองค์เป็นพระสหายกันมาตั้งแต่

¹¹ พระยาอิศรานุภาพ (อัน) เมื่อครั้งเป็นพระพิพิธสาส์ ได้้นำเอาเรื่องพระนางสามาวดีมาแต่งเป็นวรรณกรรมไทย ใช้ชื่อว่า “อุเทนคำฉันท์” โดยพระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ เมื่อทรงเป็นอุปนายกหอพระสมุดวชิรญาณได้ทรงนิพนธ์คำนำอธิบายประวัติความเป็นมาของหนังสือไว้ในฉบับพิมพ์ ปี พ.ศ. 2469 ว่า “อุเทนคำฉันท์นี้ เป็นนิทานเรื่องหนึ่งในอรรถกถาธรรมบท พระยาอิศรานุภาพ (อัน) แต่ครั้งยังเป็นพระพิพิธสาส์ได้คิดเอามาแต่งเป็นคำฉันท์แต่ต้นจนเกือบจบ ชรอยจะเห็นว่าเรื่องตอนท้ายไม่สนุก จึงงดเสีย” (ดูจาก ชลดา เรื่องรักย์ลิจิต, “อิทธิพลของอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อวรรณกรรมไทย : อิทธิพลของเรื่องพระนางสามาวดีต่อเรื่องอุเทนคำฉันท์” ใน อายุมวร, ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537, หน้า 106).

เยาว์วัย แม้เมื่อได้ครองราชย์แล้วก็ยังคงคบเป็นเพื่อนกันอยู่ ต่อมาเมื่อเข้าสู่วัยชราทั้งสองพระองค์จึงได้ยกราชสมบัติให้พระโอรสและมเหสีแล้วชวนกันออกผนวชเป็นคาส โดยอาศัยอยู่บนภูเขาคนละแห่ง และได้ตกลงกันว่าทุกครึ่งเดือนขอให้จุดไฟขึ้นที่ภูเขาของตน เพื่อเป็นสัญญาณให้รู้ว่ายังมีชีวิตอยู่

ต่อมาเวณฐทีปกคาสได้ตายไปเกิดเป็นเทพเจ้าผู้มีศักดิ์ใหญ่ ครั้นถึงครึ่งเดือน อัลลทกัปปคาสไม่เห็นไฟสัญญาณก็เข้าใจว่าสหายคงตายไปแล้ว ฝ่ายเวณฐทีปกคาสเมื่อคิดถึงสหายเก่าจึงได้แปลงร่างมาเยี่ยมและทราบที่ท่านเป็นอยู่ลำบากเพราะโหลงช้างคอยมาถ้ำยคูดและเอาเท้าค้ำฝุ่นในบริเวณอาศรมเสมอ จึงได้มอบพิณและสอมนมน์สำหรับไล่ช้างและนมน์ทำให้ช้างรักใคร่แก่อัลลทกัปปคาส ครั้นแล้วจึงอำลากลับ

ฉากที่สอง (กำเนิดพระเจ้าอุเทน)

สมัยนั้น ตรงกับสมัยที่พระเจ้าปรีดปะทรงปกครองเมืองโกสัมพี วันหนึ่งขณะพระองค์ทรงนั่งฝั่งแดดอ่อนอยู่ในที่กลางแจ้งกับพระเทวีที่กำลังทรงครรภ์ พระเทวีได้ทรงห่มผ้ากัมพลสีแดงและถอดพระธำมรงค์ของพระราชมารวมใส่ที่พระองค์ บังเอิญว่าขณะนั้นนกหัสดีลิงค์¹² บินผ่านมาทางอากาศเห็นพระเทวีนี้กว่าเป็นชั้นเนื้อจึงได้บินโฉบอุ้มเอาพระเทวีไป พระนางทรงครุ่นคิดในใจว่าถ้าร้องขึ้นนกอาจปล่อยให้ตกลงพื้นเป็นอันตรายได้ จึงคิดว่าจะร้องขับไล่เมื่อมันไปถึงรัง เมื่อนกบินไปถึงต้นไทรใหญ่ใกล้หิมวันตประเทศก็ได้วางพระเทวีไว้ระหว่างคาคบไม้แล้วแลดูทางที่ตนบินมา พระเทวีได้โอกาสจึงปรบมือร้องขับไล่ให้มันบินหนีไป ครั้นตะวันตกดิน ฟาฝนก็ร้องคำราม ลมกัมมชวาทก็ปั่นป่วนในพระครรภ์ของพระนางตลอดทั้งคืน พอรุ่งสางพระนางก็ให้กำเนิดพระโอรสและตั้งพระนามตามเวลาที่ประสูติว่า "อุเทน"

กล่าวกันว่าที่อยู่ของอัลลทกัปปคาสก็อยู่ไม่ไกลจากต้นไทรนัก ถ้าฝนตกพระคาสมักจะไม้ออกไปเก็บผลไม้ แต่นิยมไปเก็บเอากระดูกที่เป็นเศษอาหารของนกมาต้มน้ำพอให้มีรสแล้วค้ำกินแทน วันนั้นเมื่อท่านไปเก็บเศษกระดูกที่ต้นไทร ก็ได้ยินเสียงเด็กร้องและเห็นพระเทวีอยู่บนคาคบกิ่งไม้จึงช่วยเหลือลงมาโดยไม่ถูกเนื้อต้องตัวพระนางเลยเพราะกลัวศีลเภท พระคาสได้นำนางไปสู่อาศรมและถวายเป็นบารุงอย่างดี ต่อมาพระเทวีเกรงว่าพระคาสจะทอดทิ้งจึงคิดหาอุบายทำลายศีลของพระคาสโดยแสดงฝ้านุ่งห่มหลุดลุ่ย จนในที่สุดชนทั้งสองก็ได้อยู่สมัครสังวาสกัน

¹² กล่าวกันว่านกหัสดีลิงค์ มีหัวเป็นช้าง มีตัวเป็นนก และมีพละกำลังเท่ากับช้าง 5 เชือกรวมกัน (ดู ธรรมปัทฐกถาแปล ภาคที่ 2 หน้า 5).

ต่อมาเป็นเวลาหลายปี วันหนึ่งพระดาบสได้ตรวจดูฤกษ์ยามเห็นความหม่นหมองของดาวนักษัตรก็ทราบว่พระเจ้าปรีนครปะสวรรคตแล้วจึงแจ้งแก่พระเทวี พระนางทรงเสียดพระทัยและปรารถนาจะให้พระโอรสได้สืบราชสมบัติต่อจากพระราชาจึงขอให้พระดาบสช่วย พระดาบสจึงมอบพิณและสอนมนต์อันยังข้างให้รักใคร่แก่พระโอรสของพระนาง พระโอรสฝึกใช้พิณและมนต์จนชำนาญแล้วพระมารดาจึงมอบผ้ากำพลและพระธำมรงค์ให้พร้อมกับบอกให้เข้าไปสู่กรุงโกสัมพีเพื่อแสดงตัวเป็นรัชทายาท พระโอรสรำยมนต์เรียกช้างได้นับพันเชือกและได้เดินทางไปตามคามนิคมชักชวนผู้คนเป็นสมัครพรรคพวกให้ติดตามไป เมื่อพระโอรสไปถึงกรุงโกสัมพีได้แสดงหลักฐานที่มีอยู่และเอ่ยชื่อของอำมาตย์เสนาบดีตามที่พระมารดาบอก ชาวเมืองจำพระธำมรงค์และผ้ากำพลได้จึงยอมเปิดประตูให้และอภิเษกพระโอรสให้ขึ้นครองราชย์

ฉากที่สาม (โกตุหลิกะ-โฆสกเทพบุตร-โฆสกเศรษฐี)

กล่าวถึงการเกิดเหตุพิภพกบฏในแคว้นอัลลทปะปะ ชายผู้หนึ่งชื่อโกตุหลิกะ ไม่อาจทนอยู่ได้จึงพาภรรยาชื่อกาสิและลูกอ่อนมุ่งหน้าเพื่อไปหากินที่เมืองโกสัมพี เมื่อเสียบงหมดในระหว่างทางฝ่ายสามีก็คิดทิ้งลูก แต่ภรรยาไม่ยอม พวกเขาได้ผลัดเปลี่ยนกันอุ้มลูกเดินต่อไป ครั้งหนึ่งเมื่อภรรยาเดินนำหน้าไปไกลฝ่ายสามีก็วางลูกที่เหนื่อยอ่อนไว้บนใบไม้ลาดแล้วเดินตามภรรยาไป พอภรรยาไม่เห็นบุตรก็ร้องให้คร่ำครวญให้สามีไปอุ้มกลับมา แต่ลูกของนางก็ตายเสียแล้ว (กล่าวกันว่านายโกตุหลิกะทิ้งลูกครั้งเดียว ตัวเขาเองได้ถูกทอดทิ้งถึง 7 ครั้งทีเดียว)

เมื่อสองสามีภรรยาเดินทางไปถึงบ้านนายโคบาลแห่งหนึ่ง ก็ได้รับการสงเคราะห์ด้วยข้าวปายาส เพราะทนหิวมานานนายโคบาลก็จึงบริโภคไปจำนวนมาก ขณะนั้นเขาได้มองเห็นนางสุนัขกำลังกินข้าวปายาสที่นายโคบาลมอบให้ ก็นึกคิดขึ้นในใจว่าสุนัขนี้ช่างมีบุญแท้ (นึกอิจฉาสุนัข) พอดกกลางคืนเขาได้เสียชีวิตลงเพราะอาหารไม่ย่อยแล้วได้ไปเกิดในครรภ์ของสุนัขตัวนั้น ฝ่ายภรรยาเมื่อทำฉาปนกิจสามีแล้วก็ได้รับจ้างทำงานอยู่ ณ ที่นั้น

เมื่อนางสุนัขคลอดลูก นายโคบาลก็เลี้ยงดูลูกสุนัขจนโต ครั้งนั้นพระปัจเจกพุทธเจ้ารูปหนึ่งได้มาฉันที่บ้านของนายโคบาลเป็นนิตย์ และท่านก็ได้ให้ก้อนข้าวแก่สุนัขเป็นประจำ สุนัขจึงมีความคุ้นเคยกับพระปัจเจกพุทธเจ้า สุนัขเป็นสัตว์แสนรู้ บางวันนายโคบาลไม่สามารถไปนิมนต์พระปัจเจกพุทธเจ้าได้ก็จะส่งสุนัขไปแทน สุนัขไปถึงก็เฝ้าฉัน 3 ครั้งเป็นสัญญาณว่ามานิมนต์ ทำอย่างนี้อยู่เป็นนิตย์ ภายหลังเมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้าอำลาไปสู่

ที่อื่น สุนัขมีความอาลัยในพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างมากถึงกับหัวใจแตกตาย ครั้นแล้วก็
ได้ไปเกิดเป็น โสมสเทพบุตร แต่อยู่ได้ไม่นานก็เคลื่อนจากเทวโลก¹³

โสมสเทพบุตรเคลื่อนจากสวรรค์ได้ไปเกิดในครรภ์ของหญิงนครโสภณีนีในเมือง
โกสัมพี ธรรมดาหญิงนครโสภณีนีจะไม่ยอมเลี้ยงลูกชายไว้จึงให้นางทาสีนาไปทิ้งเสียที่
กองขยะ (โสมสกะถูกทิ้งครั้งที่ 1) ด้วยบุญที่ยังพอมิทำให้ฝูงสัตว์มารุมล้อมเด็กเอาไว้โดยไม่ได้
ทำอันตราย พอดีมีชายผู้หนึ่งมาพบเข้าจึงได้เก็บเอาไปเลี้ยง

วันนั้น เศรษฐีเมืองโกสัมพีเพิ่งกลับจากเฝ้าพระราชบิดาเดินทางมาพบปุโรหิต
ได้ถามปุโรหิตแล้วทราบว่าเป็นเด็กที่เกิดวันนี้จะมีบุญได้เป็นเศรษฐีใหญ่ในกรุงโกสัมพี เขาจึงรีบ
กลับบ้านมาคิดว่าภรรยาของตนคลอดบุตรหรือยัง เมื่อรู้อย่างนี้ไม่คลอคลึงให้นางทาสีชื่อกาลี
ออกไปสืบค้นคว้ามามีเด็กเกิดในวันนั้นหรือไม่ เมื่อรูว่ามี เศรษฐีจึงได้ซื้อเด็กคนนั้นมา
โดยหวังว่า ถ้าลูกของตนเป็นหญิงก็จะให้แต่งงานกับเด็กชายคนนี้ แต่ถ้าลูกของตนเป็นชาย
ก็จะฆ่าเด็กนั้นทิ้งเสีย ต่อมาอีก 2-3 วันภรรยาของเศรษฐีก็ให้กำเนิดบุตรชาย แผนการฆ่า
เด็กชายโสมสกะของเศรษฐีโกสัมพีจึงได้เริ่มขึ้น โดยให้นางกาลีนาไปทิ้งที่ปากคอกวัวเพื่อให้
โคเหยียบ (ถูกทิ้งครั้งที่ 2) แต่แล้วนายโคบาลก็เก็บไปเลี้ยงอีก เศรษฐีจึงให้ตามซื้อกลับมา
และให้นางกาลีนาไปให้เกวียนทับ (ถูกทิ้งครั้งที่ 3) หัวหน้ากองเกวียนก็นำไปเลี้ยงอีก
เศรษฐีให้ตามซื้อกลับมาอีกแล้วให้นางกาลีนาไปทิ้งในป่าช้าผิบบเพื่อให้สัตว์กัดกิน (ถูกทิ้ง
ครั้งที่ 4) แต่คนเลี้ยงแพะพบเข้าก็นำไปเลี้ยงด้วยความสงสาร ครั้งต่อมานางกาลีนาจึงตามซื้อ
กลับมาแล้วนำไปโยนเหว (ถูกทิ้งครั้งที่ 5) เผอิญว่าตกไปติดค้างอยู่บนพุ่มไม้ ชายตัดฟืนจึง
เก็บไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม เศรษฐีก็ให้ตามซื้อกลับมาอีก

เศรษฐีหาทางฆ่าเด็กชายโสมสกะตั้งแต่เล็กจนโต วันหนึ่งตั้งใจจะฆ่าให้ตาย
จึงได้นัดแนะกับช่างปั้นหม้อว่า ถ้ามีเด็กคนหนึ่งถือจดหมายมาก็ให้นำทิ้งแล้วเผาในเตาเผาเสีย
ครั้นแล้ววันหนึ่งก็เขียนจดหมายให้โสมสกะถือไปหาช่างหม้อ (ถูกทิ้งครั้งที่ 6) เผอิญขณะนั้น
ลูกเศรษฐีตัวจริงกำลังเล่นสะกาดแพ่เพื่อนอยู่ที่หน้าบ้าน จึงขอร้องให้โสมสกะช่วยเล่นแทน
โดยอาสาว่าจะนำจดหมายของพ่อไปส่งแทน ดังนั้นลูกเศรษฐีตัวจริงจึงถูกฆ่า (ให้ทุกข์แก่ท่าน
ทุกข์นั้นถึงตัว) เศรษฐีเป็นทุกข์และแค้นเคืองหนักมากจึงหาทางกำจัดโสมสกะต่อ โดยจัดส่ง
ไปหานายเสมียนเก็บส่วยของคนต่างเมืองพร้อมเขียนจดหมายใส่ชายพกว่าให้นำทิ้งเสีย
เมื่อเดินทางไปถึง (ถูกทิ้งครั้งที่ 7) โสมสกะไม่เคยเรียนหนังสือตั้งแต่เด็กจนโตจึงไม่รู้หนังสือ

¹³ เทวดาเคลื่อนจากเทวโลกมีสาเหตุ 4 อย่าง คือ สิ้นบุญ, สิ้นอายุ, สิ้นอาหาร และโกรธ สำหรับ
โสมสเทพบุตรเคลื่อนจากเทวโลกเพราะสิ้นอาหาร เนื่องจากมัวบริโภคกามจนหลงลืมสติ

ได้เดินทางไปตามสั่ง ระหว่างทางได้แวะพักที่บ้านชนบทเศรษฐีซึ่งเป็นเพื่อนของเศรษฐีโกสัมพี โขศคีมีบุญลูกสาวเศรษฐี อายุ 15-16 ปี เกิดรักใคร่โหมสกะตั้งแต่แรกพบ (นางเคยเป็นภรรยา นายโกศุทธิกะ เคยถวายข้าวแก่พระปัจเจกพุทธะ 1 ทะนาน ชาตินี้ได้มาเกิดเป็นธิดาเศรษฐี) ตรงนี้พระอรกถาจารย์กล่าวถึงเหตุแห่งความรักไว้ด้วยคาถาว่า

ปูพเพว สนุนิวาเสน	ปจจุปปนุหนีเตน วา
เอวนุด์ ชายเต เปม	อุปลั ว ยโถทเก ฯ
“เหตุแห่งรักท่านชื่อว่ามีสอง	คือ เคยครองปองรักสมัครสมาน
โดยนิยมนุพเพมานมนาน	พอได้พานพบพักตร์รักคิดใจ
ปัจจุบันหมั่นเกื้อเอื้อเพื่อพร้อม	รักก็ย่อมเกิดมาอย่าสงสัย
เปรียบอุบลต้นกอละออบ	เพราะอาศัยตมน้ำองกงามเอย ฯ”

ด้วยความชุกชุน ธิดาเศรษฐีเห็นโหมสกะนอนหลับจึงแอบเปิดอ่านจดหมายที่ชายพกทราบว่าเป็นจดหมายนำไปฆ่าตัวตาย จึงแปลงสาส์นในจดหมายเสียใหม่ว่า “เมื่อโหมสกะเดินทางไปถึงให้นายเสมียนจัดแจงสร้างที่พักให้เหมาะสม และให้ส่งขอรหัสของชนบทเศรษฐีมาเป็นภรรยา” เมื่อโหมสกะเดินทางไปถึงบ้านนายเสมียนจึงได้รับการจัดการทุกอย่างให้อย่างดีดังความในจดหมาย เศรษฐีทราบข่าวยิ่งแค้นใจมาก ในที่สุดก็ป่วยตาย โหมสกะจึงได้รับมรดกเป็นเศรษฐีเมืองโกสัมพีแทน โดยได้รับแต่งตั้งจากพระเจ้าอุเทน โหมสกะเศรษฐีนี้ถึงเหตุการณ์ที่เกิดกับตนมาตั้งแต่เล็ก จึงได้อุทิศทรัพย์วันละ 1,000 กหาปณะจัดตั้งโรงงานเพื่อคนเดินทางไกลและคนอนาถา โดยให้มีมิตตกุฎุมพีเป็นคนจัดการแทน

ฉากที่ 4 (กำเนิดนางสามาวดี)

ที่เมืองภัททวดีเกิดอหิวาตกโรค ผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก อภิภูบุพพเศรษฐีซึ่งเป็นสหายที่ไม่เคยเห็นหน้ากันของโหมสกะเศรษฐีจึงได้อพยพหนีตายมาพึ่งเพื่อนพร้อมกับภรรยาและลูกสาวชื่อ “สามา” เมื่อเดินทางมาถึงเมืองโกสัมพี ด้วยความเหนื่อยอ่อนจึงพักอยู่ที่ศาลานอกเมือง เพื่อให้ร่างกายคูติก่อนจึงจะไปหาเพื่อน ระหว่างนั้นได้ให้ลูกสาวไปขออาหารจากโรงงานมารับประทาน วันแรก “สามา” ไปขออาหารได้มา 3 ส่วน พอกลางคืนบิดาได้เสียชีวิตลงเพราะอาหารไม่ย่อย วันถัดมา “สามา” ไปขออาหารมา 2 ส่วน มารดาก็มีอาการเดียวกับบิดาและได้ตายไป วันที่ 3 นางจึงร้องให้ไปขออาหารมาเพื่อตนเองเพียงส่วนเดียว มิตตกุฎุมพีจำได้จึงดำนางสามาวดีที่พึ่งรู้จักประมาณในการกินหรืออย่างไร นางจึงเล่าความจริงให้ฟัง เขาสงสารจึงรับไว้เป็นบุตรบุญธรรม ต่อมา “สามา” เห็นพวกที่มาขอรับอาหารส่งเสียงดังในโรงงาน จึงบอกให้มีมิตตกุฎุมพีทำรั้วกันแล้วให้เข้าแถวรับ ความโกลาหลใน

โรงงานจึงเสียบไป เพราะการให้ทำรั้วนี้เอง “สามา” จึงได้ชื่อว่า “สามาวดี” ตั้งแต่บัดนั้น เมื่อโหมศกเศรษฐีรู้ข่าวและทราบเรื่องราวเกี่ยวกับสามาวดีจึงรับไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม อีกต่อหนึ่งด้วยถือว่าเป็นบุตรของตน เมื่อสามาวดีโตเป็นสาววันหนึ่งขณะเดินผ่านพระลานหลวง ไปยังทำนน้ำพร้อมกับบริวาร 500 คน พระเจ้าอุเทนทอดพระเนตรเห็นก็เกิดรักใคร่จึงได้ส่งขอมาเป็นอัศวมเหสี

ฉากที่ 5 (พระเจ้าอุเทนถูกจับ)

พระเจ้าจันทปะชโชติ ผู้ครองเมืองอุชเชนี ทรงทราบว่าพระเจ้าอุเทนมีมนต์เรียกช้าง ก้อยากได้ จึงวางแผนจับพระเจ้าอุเทน โดยให้ทหารจัดทำช้างยนต์เพื่อล่อพระเจ้าอุเทนให้ออกมาจับ พระเจ้าอุเทนหลงกล ร่ายมนต์อย่างไรก็จับช้างไม่ได้ ในที่สุดก็ถูกพระเจ้าจันทปะชโชติ จับตัวไป และต่อรองให้สอนมนต์เรียกช้างให้จึงจะปล่อยตัวไป พระเจ้าอุเทนก็ยินยอม ในตอนเรียนมนต์ พระเจ้าจันทปะชโชติไม่เรียนเอง แต่ให้พระธิดาชื่อ “वासुถัตตา” เป็นคนเรียนแทน (คงเกรงจะเสียดพระเกียรติ) โดยหลอกพระเจ้าอุเทนว่าจะให้หญิงค่อมคนหนึ่งมานั่งเรียน แล้วหลอกพระธิดาว่าจะให้ไปเรียนมนต์กับชายเปลี้ยง่อยคนหนึ่ง และเพื่อไม่ให้รังเกียจกันและกันก็จะชิงมานั่งไว้ให้อยู่คนละห้อง ครั้นถึงเวลาเรียนมนต์พระธิดาก็จำมนต์ไม่ได้สักบท พระเจ้าอุเทนจึงดำว่าเป็นหญิงค่อมแล้วยังใจอีก ฝ่ายพระธิดาก็ดำว่าเป็นคนเปลี้ยง่อยแล้วยังพูดจาไม่ดีอีก ทั้งสององค์ด่ากันไปด่ากันมาในที่สุดก็เปิดม่านออก จึงได้พบกันและเกิดความรักที่ไม่มีอะไรมาขวางกั้นได้ จึงได้วางแผนหลบหนีออกไปจากเมืองอุชเชนีกลับสู่เมืองโกสัมพีโดยหลอกใช้ช้างชื่อ “ภัททวดี” ซึ่งเดินทางได้วันละ 50 โยชน์ของพระเจ้าจันทปะชโชติหลบหนีไป ด้วยเหตุนี้พระเจ้าอุเทนจึงมีพระมเหสีอีกองค์หนึ่งชื่อ “वासुถัตตา”

ฉากที่ 6 (เรื่องของนางมาคันทिया)

นางมาคันทियाเป็นธิดาของพราหมณ์ในแคว้นกุรุ เมื่อโตเป็นสาวบิดาพยายามหาสามีที่เหมาะสมให้ เมื่อไม่ได้ชายที่เหมาะสมก็จับไล่เขาหนีไป วันหนึ่งพบพระพุทธเจ้าเห็นความงดงามของพระองค์คิดว่าคงเหมาะกับลูกสาว จึงไปตามลูกสาวและภรรยามาดู โดยนิมนต์ให้พระพุทธเจ้าประทับอยู่ก่อน แต่พระองค์ก็ไม่ประทับอยู่ทรงประทับไว้เพียงรอยพระบาทเท่านั้น เมื่อภรรยาพราหมณ์มาเห็นเข้าก็ดูลักษณะรอยเท้าออกกว่าเป็นรอยเท้าของผู้หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว จึงเล่าให้พราหมณ์ฟัง พราหมณ์สามีก็เข้าใจ แต่ลูกสาวชื่อมาคันทिया กลับไม่เข้าใจ ได้แต่แค้นเคืองพระพุทธเจ้าว่าไม่สนใจตน จะต้องหาทางแก้แค้นให้ได้ ต่อมา

เมื่อบิดามารดาออกบวชแล้ว นางมาคันทียาจึงได้ไปอยู่กับอาชื่อ “อุหมากันทียา” ซึ่งต่อมา
 อาได้นำนางไปถวายตัวแก่พระเจ้าอุเทน นางจึงได้เป็นมเหสีองค์ที่ 3

ฉากที่ 7 (พระนางสามาวดีถูกใส่ความ)

ในพระตำหนัก พระนางสามาวดีได้ฟังธรรมจากหญิงรับใช้คนหนึ่งชื่อ “ขุขุชุตตรา”
 ซึ่งเป็นหญิงค่อม พระนางมีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าแต่ไม่เคยออกไปฟังธรรมต่อ
 พระพักตร์ ประทับอยู่ในวัง แต่ด้วยความประสงค์จะเห็นพระพุทธเจ้าจึงได้ร่วมกับ
 หญิงบริวารเจาะฝาห้องในตำหนักเป็นช่องเพื่อมองดูพระพุทธเจ้าเวลาเสด็จนิมิตบาท
 พระนางมาคันทียาซึ่งรังเกียจพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว จึงแจ้งความแก่พระเจ้าอุเทนว่าพระนาง
 สามาวดีมีใจออกห่างพระองค์ โดยเจาะฝาห้องพระตำหนักแอบดูพระพุทธเจ้า เมื่อพระเจ้า
 อุเทนทราบความจริงกลับไม่ทรงพิโรธ แต่ทรงรับสั่งให้ทำหน้าที่ต่างพระราชทานเสียอีก (กล่าว
 กันว่าหน้าที่ต่างก็เริ่มมีมาตั้งแต่ครั้งนั้น) ต่อมาพระนางมาคันทียาก็หาเรื่องใส่ความพระนาง
 สามาวดีด้วยสาเหตุต่าง ๆ เช่น แอบซ่อนงูไว้ในพิณหัตถ์กัณฑ์ของพระเจ้าอุเทน โดยหาว่า
 พระนางสามาวดีต้องการปลงพระชนม์ เป็นต้น แต่พระนางสามาวดีก็รอดมาได้ตลอด

ในที่สุดพระนางมาคันทียาก็คิดกำจัดพระนางสามาวดีด้วยการเผาพระตำหนักขณะที่
 พระเจ้าอุเทนไม่ประทับอยู่ในวัง พระนางสามาวดีพร้อมบริวาร 500 จึงถูกไฟครอกตาย
 ทั้งหมด (บุพกรรมของพระนางเกิดจากชาติก่อนเคยร่วมกับบริวาร 500 คน จุดไฟเผา
 พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งที่เข้ามานสมาบัติในพงหญ้า) พระเจ้าอุเทนทรงทราบเรื่องจึง
 วางแผนสืบว่าใครเป็นคนทำจะให้รางวัล พระนางมาคันทียาจึงออกรับ พร้อมบรรดาหมุ่ญาติ
 ก็เสนอตัวเพื่อหวังจะได้รางวัล ทุกคนจึงถูกจับหมด พระเจ้าอุเทนทรงรับสั่งให้ลงโทษ
 พระนางมาคันทียาพร้อมหมุ่ญาติโดยวิธีชุกหลุมแก่สะคือ ให้คนเหล่านั้นนั่งในหลุม แล้ว
 กลบด้วยดินร่วน เกลี่ยฟางไว้ข้างบนแล้วจุดไฟเผา ในขณะที่นั่งถูกไฟไหม้ก็รับสั่งให้ไถด้วย
 ไถเหล็กจนเป็นท่อนเล็กท่อนน้อย เฉพาะพระนางมาคันทียานั้นรับสั่งให้เชือดเนื้อจากสรีระ
 บริเวณที่ลำ ๆ ด้วยมีดที่คมแล้วให้นำไปทอดในน้ำมันเดือดจนกรอบแล้วรับสั่งให้พระนาง
 มาคันทียาสวยเนื้อตนเองจนกระทั่งถึงชีพิตักษัย

ฉากที่ 8 (เหล่าภิกษุ โยชขานถึงเรื่องที่เกิดขึ้น)

เหล่าภิกษุที่อยู่ในเมืองโกสัมพิตราบเรื่องที่เกิดขึ้นจึงนำความไปเล่ากันในศาลา
 โรงธรรม เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาได้ตรัสถามว่ากำลังพูดคุยเรื่องอะไรกัน ภิกษุเหล่านั้นจึง
 กราบทูลให้ทราบและทูลถามว่า “ในหมู่มนเหล่านั้น ใครเชื่อว่าเป็นอยู่และใครเชื่อว่าตายแล้ว”

พระบรมศาสดาจึงตรัสแสดงธรรมด้วยพระคาถาดังกล่าวข้างต้น ในเวลาจบพระธรรมเทศนา คนเป็นจำนวนมากได้บรรลุโศดาบัน

บทสรุป

ในอรรถถาธรรมบทยังมีเรื่องต่าง ๆ ที่น่าสนใจแทรกอยู่เป็นจำนวนมาก แม้ว่าบางเรื่องจะเป็นเรื่องเหลือเชื่อเกินจริง แต่เมื่อศึกษาไปก็ให้เกร็ดความรู้แก่ผู้ศึกษาไม่น้อย ไม่ว่าจะเป็นแง่ประวัติศาสตร์ แง่สังคมวัฒนธรรม รวมทั้งหลักคำสอน ผู้ศึกษาอาจเลือกอ่าน และศึกษาได้ตามความเหมาะสมแก่อุปนิสัยของตนและสามารถนำหลักธรรมที่ปรากฏ มาปรับใช้ในชีวิตประจำวันได้เสมอ จากที่กล่าวมาข้างต้น ถ้ามองในภาพรวมแล้วจะเห็นว่า อรรถถาธรรมบทมุ่งเน้นคำสอนเรื่องกฎแห่งกรรมเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าใครทำอะไรไว้ ไม่ว่าดีหรือชั่ว ในที่สุดเขาก็จะได้รับผลกรรมนั้น ๆ เสมอ จึงอาจเป็นคติให้กับผู้อ่านทั้งหลายได้นำไปคิดต่อไปว่า “ก่อนจะทำอะไร เราควรไตร่ตรองให้ดีเสียก่อน เพื่อผลดีจะได้เกิดกับตัวเรา ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า”

บรรณานุกรม

- คณะกรรมการแผนกตำรา มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระธรรมปทัฏฐกถาแปล ภาค 1-8. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2531.
- พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัตถีกถา. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2534.
- พระราชวรมุนี (ประยูรค์ ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. สยามรณัฐสุต เตปิฎก. เล่มที่ 25. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2523.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พุทธวาระในธรรมบท. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : จตุจักรการพิมพ์, 2527.
- Geiger, Wilhelm. *Pali Literature and Language*. Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1968.
- Malalasekara, G.P. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo : M.D. Gunasena & Co. Ltd., 1958.
- Muller, F. Max. *The Dhammapada : A Collection of Verses*. Delhi : Motilal Banarsidass, 1973.